

Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez*

1. Azzal, hogy Schwandtner J. György és Bél Mátyás 1746-ban megjelentette Anonymus Gesta Hungarorum című munkáját, nyelvész- és történelemszemzedékek kezébe adott örök érvényű kutatási témát. Az azóta eltelt bő 250 évben ugyanis a magyar nyelvtörténet e méltán kiemelt fontosságú nyelvemléke felé lankadatlan figyelem és érdeklődés fordult, ráadásul nem csupán a tudományos élet, hanem a nagyközönség részéről is. Ez utóbbi persze abban is tetten olt, hogy az Anonymus-gesztta ügyében is — amint az a magyarság őstörténetével kapcsolatos számos kérdés kapcsán lenni szokott — megjelent a dilettantizmus, sőt képviselői komoly szereplési lehetőséget kapnak a médiában annak ellenére, hogy ezek a kísérletek nemcsak hogy nem a középkori latin történeti irodalom ismeretén alapulnak, de nélkülöznek mindenféle tudományosságot is (vö. GYÖRFFY 1988: 26–27).

Valószínűleg nem tévedünk sokat, amikor azt mondjuk, hogy a magyar nyelv történetét dokumentáló források között messze a legnagyobb figyelemben Anonymus gesztája részesült. Ez a figyelem ráadásul nem is csak a nyelvtudomány felől jelentkezik lényegében két és félszáz év óta folyamatosan, hanem legalább ilyen fokú tudományos érdeklődés övezi a munkát és szerzőjét a történettudomány és részben az irodalom- és stílustörténet oldaláról is. A magyar nyelvtörténeti kutatásoknak minden korszakban voltak kedves témái, s ezek között nyelvemlékek is szép számmal akadnak: a Tihanyi alapítólevélhez, a Halotti beszédhez, az Ómagyar Mária-siralomhoz vagy éppen a Jókai-kódexhez (hogy csak néhányat említsek közülük) szívesen nyúltak kutatóink akár egy-egy részletkérdés vizsgálata kapcsán, akár monografikus igénnyel közelítve a forráshoz. Mégis egyik itt említett nyelvemlékünknek (még csak megközelítőleg) sem olyan gazdag és szerteágazó szakirodalma, mint amilyen Anonymus gesztája büszkélkedhet. Mi adja hát e munka (vagy talán nem is elsősorban a munka?) utolérhetetlen varázsát?

Az Anonymus-kutatásoknak (lényegében a konkrét vizsgálati kérdéstől függetlenül) van egyfajta sajátos pszichológiája is. E tekintetben valójában az sem

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat támogatta.

számít, hogy a konkrét kutatások éppenséggel a geszta nyelvi anyagának a vizsgálatára irányulnak-e, vagy pedig külsődleges körülményeket, a szerző kilétét és a mű keletkezésének a korát igyekeznek meghatározni; hogy éppen a nyelvtudomány vagy a történettudomány képviselőjeként közelítenek-e a témához, maga a *Gesta Hungarorum* mint vizsgálati tárgy alapjaiban határozza meg kutatói érzelmi attitűdjét. Anonymushoz és gesztájához az egyébként legszikárabb gondolkodású tudósok sem tudnak a tudomány teljes objektivitásával, higgadságával viszonyulni: ez a mű valahogyan másként ragadja magával a kutatót, mint ahogyan magával tudja ragadni például a Tihanyi alapítólevél. Érzelmi érintettséget és részben ennek is köszönhetően sajátos „függőséget” okoz.

Ragyogóan érzékeltetik ezt azok a viták, amelyek az Anonymusszal foglalkozó kutatók között egy-egy konkrét kérdés kapcsán igencsak hevesen kirobbantak. Elég, ha csak a Melich János és Moór Elemér, illetve a történész Kristó Gyula és Györffy György „nézeteltéréseire” utalunk, amelyekben a személyes (pontosabban személyeskedő) indulatok részben éppen a tárgynak köszönhetően vetettek nagy hullámokat. Arra, hogy az Anonymus személye iránti elfogódottság hogyan tudta előltni a „józan nyelvészeti kritikát”, BENKŐ LORÁND visszaemlékezése szolgált jó példát: „Sosem felejttem el, hogy amikor vagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre tenni [...], Pais tanár úr ugyan barátián, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: »Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!«” (1994: 135).

Megítélésem szerint az Anonymus és gesztája iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődés és sajátos érzelmi viszonyulás háttérben egyazon körülmény áll: a körülötte lévő rejtélyek és homályok sokasága. A *P dictus magister* mögött rejtőző szerző kiléte, a geszta keletkezési ideje, az előzményeihez, illetve a geszta- és krónikairódalom további darabjaihoz fűződő viszonya, a munkában szereplő személyek és leírt események történeti hitelessége stb. (vö. BENKŐ 1994: 131) egytől egyig olyan rejtélyek, amiket kutatóink előszeretettel és nagy buzgalommal igyekeztek megoldani, hol több, hol kevesebb sikerrel. Bizonyos kérdések mára jobbra nyugvópontra is jutottak, vagy azért, mert nem sikerült megnyugtató választ találni rájuk (mint a szerző kilétének kérdése), vagy azért, mert konszenzus alakult ki velük kapcsolatban a mértékadó kutatók körében (mint a geszta keletkezési idejének a meghatározása kapcsán) (lásd ehhez KRISTÓ 2002: 49).

Anonymus gesztája iránt azért is izzik fel időről időre a tudományos érdeklődés parazsa, mert a Prológusban a szerző magát a korszak (a 12–13. század) írásgyakorlatában egyáltalán nem szokatlan „szerénységi” formulával jelölte meg: a nevének kezdőbetűjéhez (szíglájához) a *dictus* szóval kapcsolt foglalkozásnévvel (vö. JAKUBOVICH 1925: 28). Ezzel pedig örök (de pontosan soha meg nem válaszolható, így aztán egyszerre hálás és hálátlan) kutatási témát kínált nyelvészek-

nek és történészeknek egyaránt. Meggyőződésem, hogy ha P mester pontosan megnevezi magát a munkájában, félreérthetetlenül utal rá, melyik Béla király jegyzője volt, netalántán azt is megírja, mikor készítette művét, nemcsak ő maga, de a gesztája is jóval kevesebb figyelmet kapott volna. Úgy vélem ugyanis, hogy nem elsősorban a Gesta Hungarorum mint történeti forrás, mint nyelvemlék hatott a tudomány képviselőire hatalmas inspiráló erővel, hanem az a rejtély, hogy ki lehetett a névtelen jegyző.

Egyáltalán nem meglepő, hogy voltak neves tudósok, akik tollán valósággal megrajzolódott P mester portréja, minthogy „A Gesta szerzője egyike a legpregnansabban meghatározható egyéniségeknek.” (SÓLYOM 1966: 56), aki büszke saját magára, litterátor mivoltára, büszke királyára, annak őseire, a honfoglaló ősökkel bíró nemzetségekre; alaposan ismeri az ország földrajzát; kitűnően ért a stratégiához; nagyvonalú; ismert; jellemzi egyfajta sajátos vallási közömbösség, természetesen a kor adta és saját klerikus mivoltának keretein belül; stílusa átmelegszik, ha a pogány ősokról, azok tetteiről beszél stb. (i. m. 57). Ugyanez az erős érzelmi kötődés nyilvánul meg továbbá abban is, hogy noha sohasem tudhatjuk meg biztosan, ki volt Anonymus, Ligeti Miklós szobrot készített róla, amelyet a Városligetben, a Vajdahunyad vára mögött állítottak fel. E szobor kapcsán írja aztán szellemesen GYÖRFFY GYÖRGY, hogy „Anonymus története ugyanolyan kevésbé hiteles, mint a csuhás barát képe” (1988: 10).

Nyilvánvalóan az Anonymus körüli rejtélyeknek is köszönhetően nagyfokú aránytalanságot tapasztalunk abban, hogy első renden milyen kérdések is foglalkoztatták P mester munkája kapcsán tudósainkat. Ezek a kérdések elsősorban a geszta külső körülményeire kérdeznak rá: ki rejtőzködhet a *P dictus magister* formula mögött; milyen családi, baráti szálak fűzték őt korának előkelő családjaihoz, nemzetségeihez, mely nemzetségnek lehetett a tagja; mikor és milyen indíttatással írta meg a magyarok történetét; mik lehettek korának jellegzetes társadalmi, politikai, gazdasági körülményei, s ezek milyen szerephez jutottak a történetben stb. A geszta szövegével, annak magyar nyelvi anyagával egészen a legutóbbi időkig arányaiban jóval kevesebbet foglalkoztak, s ha mégis, ezek az írások elsősorban a tulajdonnevek etimológiai magyarázatára irányultak. (Az ezekkel kapcsolatos általános problémákra, a törökből való származtatás „prekonceptiójára” vonatkozóan lásd BENKŐ 1994: 136.) E téren a fordulatot bizonyosan BENKŐ LORÁND Anonymus-tanmányai hozták meg (több ilyen tárgyú írást adott közre például az 1998-ban, illetve a 2003-ban megjelentetett gyűjteményes kötetekben), amelyek a gesztában található személy- és helynevek történeti forrásértékével éppúgy foglalkoztak, mint etimológiai, hangtörténeti kérdésekkel — új alapokra helyezve az ilyen irányú vizsgálatokat (BENKŐ Anonymus-tanulmányainak általános értékeiről s főképpen ezen írásoknak a történeti névkutatásban betöltött szerepéről részletesen szólt HOFFMANN ISTVÁN a kötetekről írt reflexióiban: 1998, 2004).

Az Anonymus-kutatások áttekintésére egyetlen tanulmány kereteiben természetesen még nagy vonalakban sem igen vállalkozhatom, különösen azért nem, mert véleményem szerint ennek a kérdéskörnek a gazdag, sokfelé indázó volta, valamint az egyes, nyelvi természetű részletkérdések felülvizsgálatának az igénye egyaránt monografikus feldolgozást kívánna meg. BÁRCZI GÉZA a múlt század közepén a feldolgozandó nyelvemlékek sorába kiemelt hangsúllyal iktatta be Anonymus gesztáját (1944: 313, 1951: 5). Hatalmas (a Tihanyi alapítólevélét többszörösen meghaladó) magyar nyelvi anyaga „önmagában is felbecsülhetetlen érték a magyar történeti nyelvészet számára”, hely- és személyneveinek változatos tipológiája, a benne lévő különleges nyelvi jelenségek, névmagyarázatok, a nevek és a cselekmények között felderíthető korrelatív viszonyok, a magyar nyelvi elemek mögött rejlő rengeteg történeti vonatkozás — mind-mind olyan tényezők, amelyek a gesztát „valóságos unikummá teszik korai nyelvi emlékeink sorában” (BENKŐ 1994: 131).

2. Az Anonymus-kutatások preferált kérdéskörei közül mostani előadásom témájául olyan problémát választottam, amelyben a gesztában előforduló két személynév esetleges etimológiai-hangtörténeti kapcsolatrendszerét kísérem meg az eddigiektől részben eltérő nézőpontból szemlélve felderíteni, s mindeközben a személynév–helynév korrelációk egyes kérdéseire ugyancsak igyekszem néhány vonatkozásban további kiegészítéseket, módszertani javaslatokat tenni. Az Anonymus gesztájában *Hulec* formában lejegyzett és leginkább *Üley*-ként olvasandó személynév Árpád nagybátyját¹ nevezi meg, aki Szovárd és Kadocsa apjaként szerepel: pl. „cum ... Arpad et duobus filius *Hulec* avunculi sui ... Zuard et Cadusa” (PAIS 1975: 7. fejezet; a 7., a 33. és a 34. capitulumban kerül elő a neve). Az elemzendő másik személynév pedig a honfoglalás eseményeiben kiemelt szerepet játszó Velek vezért jelöli meg *Vevec*, *Veluc*, *Uueluc* és *Veluquio* (latin dat.) alakokban: pl. „in legatione illa missi sunt ... Vsubuu pater Zoloucu et *Vevec* a cuius progenie Turda episcopus descendit” (PAIS 1975: 19. fejezet, lásd még ÁSz. 821; Veleket a 19–20., illetve az 50–53. fejezetekben szerepelteti P mester).

E névformák részletes nyelvtörténeti elemzésén jelen esetben a forrásokban való előfordulásuk bemutatását, az etimológiai és hangtörténeti magyarázatukat, valamint az esetleges helynévi és személynévi továbbélésük, összefüggéseik problematikáját értem. Ám ahhoz, hogy közöttük a kapcsolódási pontokat meg-

¹ VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerint viszont *Hulec* Álmos nagybátyja volt (1999: 14, 55), és nem ki-mondva ugyan, de hasonló nézetet olvashatunk ki FEHÉRTÓI KATALINNAK az ÁSz.-ben alkalmazott szövegközléséből is: „*Almus* ... cum ... duobus filius *Hulec* avunculi sui” (394). Hasonlóképpen vélekedik továbbá a KMTL. is (302 *Jeলেখ* a.). Minthogy azonban e kérdés eldöntése további adatok híján nem lehetséges (az oklevél szövege ugyanis valóban mindkét értelmezést megengedi), a nyelvészeti természetű vizsgálatoknak efféle problémákban nem is igen kell állást foglalnia.

találhassuk, a két névformát előzetesen egymástól elkülönítve, önálló elemzésben célszerű részesítenünk. Erre a tárgyalásmódra azért is szükség van, mert a két személynév részben eltérő problematikája az Anonymus-kutatások más-más területeire kalauzolja a nyelvtörténész kutatót, s egészen más természetű kérdések megfogalmazását és lehetőség szerinti megválaszolását teszi elkerülhetetlenné. Írásom első részében az *Üley* névvel összefüggésben ezért lényegében tisztán nyelvtörténeti ösvényeken haladunk majd, míg a vizsgálatok hangsúlyai más területekre tolódnak át a *Velek* név ügyében, hogy aztán a két szál a dolgozta végén — reményeim szerint — egybefonódhasson.

3.1. Az Árpád nagybátyjaként, illetve Szovárd és Kadocsa apjaként a gesztában szereplő *Hulec* nevének o l v a s a t á r a többféle megoldást találunk a szakirodalomban. A kutatók óriási többsége (legyenek bár magyar nyelvtörténészek, turkológusok vagy éppen történészek) [*hülek*] alakban rekonstruálja a vélhető hangzós formáját (lásd pl. PAIS 1926: 120, 1975: 151; Adatok 1: 43; LIGETI 1979: 261; GYÖRFFY 1988: 56; KMTL. 302 *Jelexh* a., ZSOLDOS 1996: 189; persze sok esetben nem az olvasatadás szándékával), s csupán az utóbbi időkben, ismereteim szerint BENKŐ LORÁND nyomán vetődött fel — bizonyára a helynévi folytatások hangtani természetétől sem függetlenül — az *Üley* hangzás valószínűbb volta (vö. BENKŐ 2009: 23–25).² E kérdésben a BENKŐ által képviselt felfogás és az *Üley* olvasat mellett teszem le a voksomat azzal a megjegyzéssel, hogy egyúttal nem tartom kizártnak a *Hulec* betűhív forma mögött az *Ülek* hangalak rejtőzését sem, aminek lehetőségére — azaz a *h* hangérték-nélküliségére — munkáiban PAIS DEZSŐ ugyancsak utalt (vö. 1926: 120, 1975: 151). (E felvetés igazolására, illetőleg arra, hogy az *Ülek* ~ *Üley* alakok milyen viszonyban állhatnak egymással, később még visszatérek.)

Mielőtt azonban továbbmennénk, az olvasatok kapcsán felmerülő két hangjelölési kérdésre feltétlenül ki kell térnünk: egyrészt a szókezdő *h*, másrészt a szóvégi *c* jelölés hangértékének ügyére. A kettő közül a kisebb problémát az előbbi jelenti. Arra ugyanis, hogy a *h* jel szó eleji pozícióban hangérték nélkül szerepel a gesztában, több példát is idézhetünk: a nem magyar elnevezések köréből az *Inn* folyó neve például *Hin* alakban (55. cap.) vagy I. Ottó német-római császár neve a szokásos *Atho* mellett *Hoto* alakban (56. cap.) is feltűnik. A magyar elnevezések között pedig az *Ohat* helynévből kreált kun vezér nevének *Huhot*-ként való említése (28. cap.), illetőleg az *Omsó-ér* víznév kettős *Umusouer* (22. cap.) ~ *Humusouer* (28. cap.) formában való szerepeltetése ezt az írássajátosságot véleményem szerint meggyőzően illusztrálhatja.

² Itt említendő meg ugyanakkor, hogy a γ hang jelölési kérdéseit fejtegetve korábban már BÁRCZI GÉZA is felvetette ennek a lehetőségét utalva arra, hogy a γ hang jeleként Anonymusnál a *c* jelölést is megtaláljuk, pl. *Hulec* (1958: 111).

A szóvégi *c* jel mögötti γ hangérték feltételezésének igazolása már súlyosabb nehézségekbe ütközik, minthogy nem tudunk további olyan alakokat idézni a gesztából, amelyek ezt a jelölésmódot minden kétséget kizáróan alátámasztanák: helyette a γ hang mindenképpen szokványosabb *h* jelét találjuk meg például a *Pasztuh* (olv. *pásztuy*, mai Pásztó) helynévben, illetve talán a *Tuhutum* (olv. *tü- γ ütüm*) személynévben.³ Ha a geszta szövegében nem is találunk további támogató adatokat a γ hang *c*-vel jelölésére, talán számottevő súllyal esik latba az a körülmény, hogy ugyanezen nyelvemlék a γ zöngétlen párjának, a χ -nak a jeleként a *c* betűt láthatóan általános érvénnyel használja: pl. *Bucna* szn. (24. cap., olv. *buxnya*, lásd a mai *Bonyhád* helynevekben, PAIS 1975: 141), *Bodoctu* (50. cap., olv. *bodoctu*, ma Bodajk település Fejér megyében, PAIS 1975: 140), *Ziloc* ~ *Zyloc* hn. (22. cap., olv. *ziloχ*, ma *Zilah*, PAIS 1975: 172)⁴ (lásd még KNEZSA 1952: 81 is). Mindezek alapján pedig úgy vélem, hogy a bizonytalanságok ellenére a *Hulec* lejegyzésű forma *Üley* olvasatát indokoltan vethetjük fel — és nem pusztán amiatt, mert éppenséggel ilyen alakra van „szükségünk” a névbokor feltételezett elemeinek magyarázatához, hanem önmagában a hangjelölés oldaláról nézve is erre az eredményre juthatunk.

3.2. Az anonymusi *Hulec* személynévvel etimológiailag kapcsolatba hozható személynévi és helynévi előfordulások a történeti munkákban és az okleveles forrásokban a hangalaki paletta igen széles skáláját fogják át. Ezek áttekintését szolgálja az 1. ábra.⁵

³ A legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyv szerint a γ jelölése „komoly nehézségek forrása” tekintve, hogy csupán a korai és igen ritka görög nyelvű emlékeink (Kosztantinosz császár munkája mellett a Veszprémvölgyi adománylevél) adnak lehetőséget arra, hogy a fonetikai sajátosságait (az előbbi a χ , az utóbbi pedig a γ jel alkalmazásával) visszadják. Latin betűs forrásaink körében — jelzi a tankönyv — a Tihanyi alapítólevélben találkozunk e hanggal, s itt a jelölése *h* (KOROMPAY 2003: 285).

⁴ Az anonymusi személynévi és helynévi formák feltételezhető olvasatát én adtam meg ebben a formában. A geszta *Bucna* személynéve más forrásokban *Buhna* alakban is előfordul (ÁSz.), ami a fent megadott olvasatát tovább erősítheti. Helynévi folytatását a *Bonyha*, *Bonyhád*-féle helynevekben találjuk meg (FNESz.). A gesztabeli *ad montem Bodoctu* a mai *Bodajk* településsel, illetve a mellette emelkedő hegyvel azonosítható. Más forrásban *g-s* jelöléssel is szerepel; vö. 1193: *Bodogth* (Gy. 2: 351). Az etimológiai irodalom bizonytalanul ugyan, de olyan személynévre vezet vissza, amely a török *buday* ’ág’ szóval tartozik össze (FNESz.). A *Zilah* településnév adatai között sokféle jelölésűt találunk: az anonymusi *Zyloc* mellett *Ziloch* (1214/1550) és *Zylah* (1282) is szerepel. A névnek a *szilánk* szóval való kapcsolatát (ehhez lásd FNESz.) nem tartom valószínűnek.

⁵ Az ábra azokat a személynévi és helynévi adatokat tartalmazza, amelyek etimológiai kapcsolata az anonymusi *Üley* ~ *Ütek* személynévvel fölvetődhet. Egy-egy névforma persze az itt látottaknál gyakrabban is előfordulhat, de ezek teljességének bemutatását fölöslegesnek gondoltam tekintve, hogy az egyes hangalaki (pláne írás-)változatok megterheltségének a mi szempontunkból nincs különösebb relevanciája. (Az itt közölt adatok forrásai: ÁSz., FNESz., Adatok 1: 43, GYÖRFFY 1970b: 205, 219, HECKENAST 1970: 37–38, MEZŐ–NÉMETH 1972: 44 stb.)

Konszt.	Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
			személynevek	helynevek	
'Ιέλεϋ [jeley]	Hulec [üley ~ ülek]	—	1257: <i>Ulek</i> 1138/1329: <i>Vleu</i> 1252: <i>Yllw</i>	+1138: <i>Jelec</i> 1211: <i>Jelec</i> 1214: <i>Jelech</i> 1156: <i>Jeleu</i> 1289: <i>Vlle</i> 1321: <i>Illeu</i> 1452: <i>Illew</i>	Üllő Ülle, Ölle Elő(telek) Vüllő(hegy)

1. ábra. Az Üley személynév feltételezhető kapcsolatrendszere

Általánosan elfogadott vélekedés a szakirodalomban, hogy az Anonymusnál felbukkanó *Üley* névforma etimológiai kapcsolatba hozható (sőt valójában azonosítható) Árpád második fiának a nevével, amit egyedüli forrásként Konsztantinosz bizánci császár 950–951. évi munkája említ, mégpedig 'Ιέλεϋ ~ 'Ιέλεϋ [acc., olv. *jeley*] alakban (az egyeztetéshez lásd PAIS 1926: 120, 1975: 151; GYÖRFFY 1948: 119, 1970b: 209, 1977a: 57, 1993: 219; Adatok 1: 43; LIGETI 1979: 261; VESZPRÉMY–KRISTÓ 1995: 288; KMTL. 302–303 *Jelech* a.; ZSOLDOS 1996: 189; BENKŐ 2009: 23 stb.). Amennyiben az *Üley Jeley*-gel való azonosíthatóságot elfogadjuk, akkor más szerepben ugyan, de történelmi névnek tekinthető, amit a Magiszter persze nyilván nem Konsztantinosz művéből, hanem vélhetően a hagyományból merített (BENKŐ 2009: 23). A krónikákban ennek a személynévnek nincs nyoma. Az okleveles források azonban — mint látjuk — igen nagy számban említenek olyan személy- és helyneveket, amelyek valamiképpen a *Jeley ~ Üley* személynév folytatásainak tekinthetők. Ám ahhoz, hogy a mikéntre pontos választ adhassunk, előzetesen a személynév etimológiai kérdéseit kell tisztáznunk.

3.3. Azt azonban rögtön leszögezhetjük, hogy a Konsztantinosz császár munkájában említett, történetileg hitelesnek elfogadott 'Ιέλεϋ ~ 'Ιέλεϋ személynév, valamint a helynévrendszerünkben a korai ómagyar kortól mindmáig meglévő *Üllő* helynevek hangalakja között az összekötő kapocs az Anonymus gesztájában szereplő *Hulec* személynév. A máig irányadó etimológiák ezt a kapcsolatot nem is mulasztották el figyelembe venni, sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy a származtatásnak ez volt az alappillére. Noha többféle magyarázatát olvashatjuk a szakirodalomban a *Jeley ~ Üley* személynévpárosnak (közte néhány képtelen javaslatot is; lásd pl. WERTNER 1905: 326), abban lényegében egyetértés mutatkozik meg a kutatók között, hogy a névforma honfoglalás előtti török jövevényelem lehet, és feltehetően kazár közvetítéssel került a magyarba. A részletes etimológiai fejtegetést itt most mellőzöm (de lásd a kérdéshez pl. GOMBOCZ 1915a: 47–48, 1915b: 436, 1950: 35; PAIS 1926: 120, 1975: 151;

VIRÁGH 1931: 88; MEZŐ–NÉMETH 1972: 44; LIGETI 1963: 236–237, 1979: 261–262, 1986: 42; ZIMONYI 1983: 200, KMTL. 302–303 stb.), s csupán az eredmények rövid összefoglalására szorítkozom, ügyelve a kérdés sarokpontjainak pontos interpretálására.

Elsősorban az Árpád fiának neveként szereplő *Jeley* névforma, illetve az ezzel etimológiai kapcsolatba hozott *Üllő* helynevek hangtani arculatának eltérése vezette a nyelvtörténéseket és a turkológusokat egyaránt arra, hogy a magyarba kétféle törökségi forma bekerülésével számoljanak. A köztörök *ilik ~ ilig (~ elig)* 'király, fejedelem' jelentésű méltóságnév feltehetően **Iliγ ~ *Eliγ* alakban kerülhetett át a magyarba (méltóságnévként vagy belőle lett személynévként). A csuvasos típusú törökségi nyelvekben ugyanakkor már a 9–10. században is jellegzetes az a jelenség, hogy bizonyos körülmények között „a magánhangzós szókezdő előtt protézist találunk: illabiális magánhangzó előtt *j*-t, labiális előtt *v*-t” (LIGETI 1963: 236), azaz Árpád második fiának a DAI-ban megőrzött neve a köztörök *ilik ~ ilig* 'király, fejedelem' szó csuvasos török (talán kazár-kabar) nyelvjárási alakjának, a **jäläk ~ *jäläγ*-nek az átvétele (i. h., de lásd még LIGETI 1979: 261 is).⁶ A magyarban tehát eszerint az elképzelés szerint ugyanannak a személynévnek kétféle török változata is élhetett egyidejűleg (i. m. 262). Ez a gondolat aztán további feltevésekhez is vezetett a szakirodalomban: fölmerült például az is, hogy a honfoglaláskor a magyarokkal a Kárpát-medencébe érkezett kabarok beszéltek egy csuvasos és (legalább) egy köztörök típusú nyelvet (LIGETI 1979: 262), csak így érthető a kétféle törökségi alak párhuzamos átvétele. Amelyek közül aztán az egyikből (a *Jeley*-ből) szabályosan a *Jelő* (vö. 1156: *Jeley*) névforma alakult, a másikkól (az *Iliγ*-ből) pedig az *Üllő*.

Ezen a ponton föl kell hívnunk a figyelmet egy olyan körülményre, módszertani alapelvre, amelynek jelentősége a továbbiak szempontjából sem elhanyagolható, és amely ugyan triviális, az etimológiaadások alkalmával láthatóan olykor mégis megfélekedeznek róla kutatóink. A török (és természetesen más) eredetű jövevényszavakat, jövevényneveket a magyarba bekerülve a nyelvünkben szokásos hangváltzási folyamatok éppúgy érintik, mint a belső keletkezésű elemeket. Ezeket a folyamatokat pedig az adott lexémák 12–13. századi (és persze későbbi) hangtani-fonotaktikai állapotának leírásában, magyarázatában nem lehet figyelmen kívül hagyni. Másként fogalmazva: az etimológiailag azonosítható nevek hangalakjában a 12–13. században mutatkozó eltérések nem feltétlenül az átadó nyelvbéli különbségekkel magyarázhatók, hanem lényegesen nagyobb eséllyel írhatjuk ezeket a belső, a magyar nyelvben bekövetkező változások számlájára.

⁶ A *Jeley* név esetleges kazár jellegét az is alátámaszthatja, hogy a kazár kagán helyettesének *Jeleg* volt az egyik címe (vö. LIGETI 1963: 236).

Ezt a tényezőt figyelembe véve pedig úgy látom, hogy van a fent bemutatottnál egyszerűbb magyarázat is, és szükségtelen párhuzamos köztörök és csuvasos török átvétellel számolni.⁷ A magyarban a történeti forrásokban és a mai nyelvünkben meglévő valamennyi, e személynévvel kapcsolatba hozható névforma ugyanis végső soron egyazon törökségi alakra vezethető vissza: a csuvasos jellegű **jäläk* ~ **jäläy* átadó (pontosabban: a magyar nyelv számára átvételre kényszerült!) formára, illetve a belőle lett magyar *Jeley* személynévre. Abban, hogy ezt tekintem elsődleges névváltozatnak, nemcsak a honfoglalás előtti csuvasos török jövevényszavak tekintélyes száma befolyásol (hiszen lényegesen kisebb arányban bár, de köztörök elemek is akadnak a nyelvünkben), hanem az is, hogy ez a névalak éppen ebben a formájában a magyar nyelvtörténetben dokumentálhatóan létezett (persze ettől még lehetne másodlagos fejlemény is), ráadásul a magyar nyelvben a korai ómagyar korban zajló hangváltozási folyamatok segítségével a korábbi ábrán felvonultatott minden névadat hangalakja nehézségek nélkül magyarázható belőle.

A magyarázat kulcsa valóban az, hogy megtaláljuk a hangtani kapcsolatot a további variánsok alapjául szolgáló *Jeley* és **Iley* forma között (az előbbi ténylegesen is adathozható, az utóbbit viszont a személynévi és helynévi továbbélések alapján következtethetjük ki). A magyar hangtörténeti szakirodalomban régtől ismeretes az a hangváltozási folyamat, amely a szó elején — sporadikusan — a *ja-/jo-/ju-* hangkapcsolatból *i-* kezdetet teremt. (Az előzményirodalmat legutóbb HEGEDŰS ATTILA foglalta össze, és a változást helynévi példákon is illusztrálta; 2010.) Ez a módosulás ugyanakkor jól láthatóan nem csupán az említett szókezdeteket érintheti, hanem megfigyelhető *je-* kezdetű lexémák esetében is, ráadásul nem is olyan szórványosan, ahogyan erre a korábbiakban utaltak; vö. pl. *Jelk* (1256, ÁSz. 409) ~ *Ilk* (1299>1431, ÁSz. 412), olykor még azonos oklevélben is találunk példát efféle váltakozásokra: 1210: *Jeroslaum* ~ *Iruslou* (ÁSz. 409) stb. Az ugyancsak azonos oklevélből adathozható *Ierugdi* ~ *Irugdi* (1138/1329, ÁSz. 410) személynévformák azt is jelzik, hogy az efféle (*je-* > *i-*) változások nyomán kialakult szinkrón variánsok fonotaktikai mintáját felhasználva a folyamat fordítottja is realizálódott, s elsődlegesen *i-* kezdetű szavak alakultak *je-* kezdetűekké. Elképzelésünket tovább erősítheti az *Ölbő* személy- és helynevek Árpád-kori adatsora is, melyek között a legfontosabbak a következők: 1216: *Helbeu*, 1221: *Ilbeu* ~ *Elbuu* ~ *Elbu*, 1226: *Elbeu*, 1225: *Ielbeu* (ZIMONYI 1983: 198),

⁷ Az a lehetőség, hogy egyazon szónak egyidejűleg többféle törökségi variánsa kerülhetett át a magyarba, az etimológiai irodalomban más lexémákkal kapcsolatban is fölvetődött. Az ugyancsak Konsztantinosz munkájában megőrződött *Kási* [olv. *keszi*] törzsnév magyarázatában szintén az okozta a problémát, hogy ez a hangalak nemigen volt összeegyeztethető a helynevekben szereplő *Keszü* ~ *Kesző* ~ *Keszi* variánsokkal, s ezt az ellentmondást is úgy oldotta fel a kutatás, hogy párhuzamosan többféle török átadó alakkal (*käs* ~ *käsäk* formákkal) számolt (BERTA 1991: 9–10, illetve lásd még 1989: 7 is).

vagyis az adatok között [ilbő ~ elbő ~ jebő] hangzásúakat egyaránt találunk. A helynévhez is alapul szolgáló személynév ugyancsak török eredetűnek tartják, s hasonlóképpen kétféle török nyelvi megfelelővel rendelkező méltóságnévre vezetik vissza (ilbeg ~ jelbeg).⁸ Megítélésem szerint a javasolt kettős átvétel helyett itt is valószínűbben tehetünk fel belső, magyar nyelvi változásokat. Kronológiai vonatkozásban pedig a nevek efféle szókezdő *je-* ~ *i-* ingadozása akár hosszabb időn keresztül — és a magyar nyelvterületen esetleg nyelvjárási különbségként — is fennállhatott.

3.4. Ezek után lássuk a *Jeley* névformával etimológiailag kapcsolatba hozható személy- és helynévi adatok hangalakjának magyarázatát! Az előbbi ábránkat ehhez elsőként ki kell egészítenünk azzal, hogy az okleveles forrásokban látott névalakoknak megadjuk a feltehető hangzós formáját (2. ábra).

Konszt.	Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
			személynevek	helynevek	
' <i>Jeley</i> [jeley]	Hulec [üley ~ ülek]	—	1257: <i>Ulek</i>	+1138: <i>Jelec</i>	<i>Üllő</i> <i>Ülle</i> <i>Elő(telek)</i> <i>Vüllő(hegy)</i>
			[üley ~ ülek]	1211: <i>Jelec</i>	
				1214: <i>Jelech</i>	
				[jeley ~ jelek]	
				1156: <i>Jeleu</i>	
				[jeleü]	
			1138/1329: <i>Vleu</i>	1289: <i>Vlle</i>	
			[üleü]	[ülle ~ üllé]	
	1252: <i>Yllw</i>	1321: <i>Illeu</i>			
	[illő ~ illü]	1452: <i>Illew</i>			
		[illeü]			

2. ábra. Az *Üley* személynév névbokrának hangalaki jellemzői

Az itt megadott hangalaki variánsok a korai ómagyar kor jellegzetes hangváltozási folyamataival könnyedén magyarázhatók: az előzőekben említett szókezdő *je-* > *i-* változás mellett (*Jeley* > **Iley*) a palatoveláris zöngés spiráns szóvégi vokalizációja (*Jeley* > *Jeleü*, **Iley* > *Ileü*), az intervokalikus gemináció (*Ileü* > *Illeü*), a diftongusok monoftongizációja (*Illeü* > *Illő* ~ *Illü* ~ *Illé*), a szókezdő magánhangzó labializációja (*Iley* > *Üley*, *Ileü* > *Üleü*, *Illő* > *Üllő*) vagy éppen nyíltabbá válása (*Ileü* >> *Elő*) játszhatott szerepet a változatok létrehozásában.

A kérdésben a nagyobb nehézséget az egyes adatok végén szereplő *c* ~ *k* ~ *ch* jelölés rejtheti, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt: az *Ulek*, *Jelec(h)* típu-

⁸ És annak itt most különösebb jelentősége nincs is, hogy ZIMONYI szerint a két alak mindegyike csuvasos török nyelvjárásból származik, s hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink között kétféle csuvas nyelvjárást vél kimutathónak (1983: 200).

sú adatokat látva számolhatunk-e egyáltalán a spiránsos olvasat lehetőségével (tehát az *Üley ~ Jeley* hangzással), illetve másrészt: elképzelhető-e esetleg az itt látható személy- és helynévi formák egyik-másikában a szóvégi *k* hangérték (tehát az *Ülek ~ Jelek* hangzás)? Ami az első kérdést illeti, a helyzetet még komplikáltabbá teszi az, hogy itt nem pusztán hangjelölési problémáról van szó, hanem egyúttal a γ kronológiai bizonytalanságáról is. A hangtörténeti szakirodalomban ugyanis régóta nyitott kérdés az, hogy vajon a γ megélte-e a szövegelemleink korát, a 12–13. század fordulóját. A pozitív válaszra nem csupán a χ/γ fonéma-korreláció (s az egymástól vélhetően nem független eltűnésük) jogosíthat fel bennünket, hanem az is, hogy ez a fonéma a korai szórványemleinkben például egyértelműen jelen van (vö. TA.: *meneh [meney]*, *azah [ászay]*, VA. *σάμται [számtay]* stb.). És noha szövegelemleinkben valóban nem találunk egyetlen olyan helyzetet, jelölési sajátosságot sem, amely γ -re mutatna (BENKŐ 1980: 71–72), a 12–13. század okleveleiben több olyan előfordulásra is ráakadhatunk, amelyek azt jelzik, hogy a γ még ebben az időszakban is létezhetett a magyar nyelvterület bizonyos részein (a kronológiai jellemzőihez lásd BÁRCZI 1958: 134–5, E. ABAFFY 2003: 302).⁹ Ezek a körülmények pedig az *Üley ~ Jeley* hangzós forma feltételezését mindenképpen alátámasztják. A hangjelölés oldaláról tekintve ezek az olvasatok ugyancsak elképzelhetőek, mivel a γ jelölésére forrásainkban a legáltalánosabb jel ugyan a *h*, de ritkábban a *ch*, Anonymusnál pedig a *c* jel is előfordul ebben a szerepben (lásd ehhez a korábban írottakat, ill. BÁRCZI 1958: 111).

Ami pedig az esetlegesen felvetett szóvégi *k* hangértékének az ügyét illeti, többféle lehetőséggel is érdemes számolnunk. Annak nincs túl sok esélye, hogy a szóvégi γ alakult volna szórványos hangváltozás, zárhangúsodás révén *k*-vá (esetleg *g*-vé), a szakirodalomban ugyanis általánosan vallott tétel, hogy ez a fonéma szóvégi pozícióban — a β -hez hasonlóan — kivétel nélkül vokalizálódott (BÁRCZI 1958: 134–135, E. ABAFFY 2003: 302). Más kérdés, hogy vajon nem történhetett-e efféle módosulás analogikus okok miatt, azaz a szó végén *k*-t tartalmazó (nem is olyan kis számú) személynevek fonotaktikai mintájához igazodva. Konkrét adatokkal mindazonáltal ezt a változást egyelőre nem tudom igazolni. Fölvethetünk ugyanakkor egy másik (az előzőnél talán realisabb) lehetőséget is. Az etimológiai kérdések tárgyalásakor említettem, hogy az itt tárgyalt személy- és helynévbokor kiindulási alapja az a *Jeley* névforma lehetett, amely

⁹ A *bátor* lexéma adatai között az 1138/1329: *servorum ... Bahatur* (ÁSz. 98, olv. *bajatur*, bár amennyiben betű szerinti átíráról van szó, az adat csupán a 12. század első felét jellemezheti bizonyosan), az *ól* adatai között az 1211: *Bureuohul* (BÁRCZI 1958: 111, olv. *-oyul*) például erre mutathat, de figyelemre méltó a *Nemvalód* személynév VR.-beli adata is: 1219/1550: *Numuolohod* (ÁSz. 588, olv. *Nümboloyod*), és talán ide vonható a bizonytalan morfológiai szerkezetű *fekete* lexéma 1211: *Feketeh ~ Feketeu* adata is (ÁSz. 303, olv. ? *feketey ~ feketeü*).

csuvasos jellegű török nyelvből magyarázható, s az átadó, vagy inkább: az átvételre kínált török nyelvi alak **Jäläk ~ *Jäläγ* volt. A honfoglalás előtti török jövevényszavak eredeti *k, g* végződése pedig a magyarban — a hangtörténeti szakirodalom szerint — kétféleképpen viselkedik: minthogy a szavaink az ősmagyar korban nem végződtek mássalhangzóra (kivéve éppen a *β, γ* hangokat, amelyek után a véghangzók korán eltűntek), a *k, g* végű török elemek a magyarba bekerülve analogikusan tövégi magánhangzót vettek fel (amelyek aztán az ómagyar korai szakaszában eltűntek, s az adott szóalakok így végső soron *k, g* végűek lettek, pl. *árok*). Jóval gyakoribb volt azonban ezekben az esetekben a hanghelyettesítés: azaz a török szóvégi *k, g* hangok helyébe (egyfajta spirantizálódás eredményeként) a magyarban *γ* lépett (amely aztán vokalizálódott, és hosszú monoftongusban végezte be pályafutását, pl. *gyűrű, orsó*) (lásd ehhez BÁRCZI 1958: 122, E. ABAFFY 2003: 302).

Mindez pedig azt jelenti, hogy egy törökségi *Jäläk* személynévi alak a magyarban vagy *Jeley*, vagy pedig *Jelek(ü)* formában kezdhette meg az életét, s az sem zárható ki, hogy éppenséggel mindkét variáns „életképesnek” bizonyult, és névhasadással önálló személynévi formákká lettek. Ezért aztán megítélésem szerint az 1257: *Ulek*, illetőleg az 1211: *Jelec* típusú lejegyzések *Ülek ~ Jelek* hangzós formákat éppen olyan valószínűséggel tükrözhetnek, mint *Üley ~ Jeley* alakokat.¹⁰ Igazán meggyőzővé ezt a felvetésünket persze az tehetné, ha ismernénk a névcsaládnak a későbbi-mai nyelvi folytatásokat tekintve is *Ülek ~ Üllek* típusú, azaz névvégi *k*-val álló előfordulásait. Talán erre a kapcsolatra lelhetünk rá a Szatmár megyei *Ilk* település nevében (vö. 1322, 1323: *Elk ~ Elek*, 1330/XV.: *Ilk*, 1366: *Elke ~ Elk*, 1411, 1417: *Elk*, 1892: *Ilk*, NÉMETH 2008: 117), amennyiben elfogadjuk az etimológiai munkák véleményét, hogy tudniillik ez a névalak ugyanarra a személynévi alapszóra vezethető vissza, mint az *Üllő* településnév (vö. MEZŐ–NÉMETH 1972: 55, FNESz.).

4. Amíg *Üley* szerepe a gesztában nem egészen világos (némelyek szerint az Árpád nagybátyjaként történő említése pusztán azt szolgálja, hogy fiait, Szovárdot és Kadocsát — akik valóban fontos szerephez jutnak a honfoglalástörténetben — P mester az Árpád-házzal leszármazói kapcsolatba hozza, és neve talán a Szovárd nemzetség hagyományaiban szerepelt; vö. GYÖRFFY 1948: 119, BENKŐ

¹⁰ Ennek fényében pedig igencsak tanulságos LIGETI LAJOS vélekedése, aki szerint bizonyosra vehető, hogy „egy Anonymus kori *Ütek*-ből a magyarban sohasem lett volna *Üllő*”, mert ennek elsődleges török nyelvi szóvégi *k*-ja megmaradt volna, vagy esetleg *g*-vé alakul (LIGETI 1979: 261). LIGETINEK nemcsak turkológiai, hanem magyar nyelvtörténeti alapon is igazat kell adnunk, ha kijelentését úgy értelmezzük, hogy a 13. század elején szereplő *Ülek* hangalak bizonyosan nem lesz *Üllő*-vé. Ha azonban a török nyelvi előzmény magyarban lehetséges folytatásait tekintjük, és az Anonymusnál szereplő személynévet *Üley*-nek olvassuk, akkor mégiscsak arról van szó, hogy az (*Üley* >) *Üllő* és az *Ütek* azonos (török nyelvbéli) gyökerekre mennek vissza, csak más-más útvoalat jártak be a magyar nyelvben.

2009: 23), *Velek* feltétlenül a történet kiemelt alakjainak egyike. FEHÉRTÓI KATALIN szerint magának az Anonymus-kutatásnak is az egyik központi figurája, és a személyének a kiléte azért is kulcskérdés, mert általa P mester kilétére is választ kaphatunk (1993: 319). Velekre — az Anonymus-kutatásokban egyáltalán nem szokatlan módszertani eljárásként — ebben a tekintetben mások is jelentős terhet raktak, s az ezen az egyre szélesedő ösvényen elinduló kutatók a következő szövegrészlet megfejtésében látták az Anonymus-restély megoldását: „*Velec*, a cuius progenie *Turda episcopus* descendit” (PAIS 1975: 19. fejezet). A kérdés taglalásába, a kutatók által adott megoldási javaslatok részletezésébe itt most nem kívánok belemenni (minthogy a célom továbbra is a tisztán nyelvi természetű kérdések tisztázása), pusztán azt jelzem, hogy utolsó munkájában, a Szovárd-kérdésről írott könyvében BENKŐ LORÁND határozottan állást foglalt amellett, hogy a gesztában szereplő *Velek* vezér költött alakjának valós személy volt a mintája, az a *Velek dux*, akit okleveles források (1225) is említenek, s aki valójában P mester apja volt, így pedig a *Torda püspök* megjelölés mögött maga Anonymus rejtőzik (2009: 70, lásd erről korábban HORVÁTH 1966: 49, 51, 276).¹¹ A *Velek*-kérdésnek tehát a gesztán jócskán túlmutató jelentősége van, ám ennek tárgyalása igen messze vinne mostani tárgyunktól.

Mindaz, amit magából a geszta szövegéből (s nem a kutatók interpretálásából) *Velek* vezérről megtudunk, a következőkben foglalható össze röviden. Anonymus annyit közöl róla, hogy igen serény vitéz, akinek ivadékából származik Torda püspök.¹² Igen nevezetes nemzetségű ember. A Ménmarót bihari vezérhez küldött követség tagja, majd az ellene vezetett hadjárat egyik vezére Ósbő mellett, akikről mint Árpád legjelesebb vitézeiről emlékszik meg P mester. Ők ketten azok, akik Ménmarót lányát Árpád fiának, Szoltának a jegyeseként elhozzák, s ezért, illetve a bihari győzelemért Ósbő a fejedelemtől jutalmul Veszprém várát, *Velek* pedig a szarándi ispánságot kapja (lásd mindehhez PAIS 1926: 49, 89, 91–92; 1975: 97, 125, 126–127).

4.1. Minthogy *Velek* vezér — sok más társáéhoz hasonlóan — kitalált személy a gesztában, érdemes annak is utána kérdezni, vajon honnan vehette P mester az alakját? Általában véve az aligha lehet kérdéses, hogy saját korának személy- és nemzetségnévanyaga, valamint helynévanyaga jó alapot szolgáltatott neki arra, hogy nagy személy- és eseményigényű honfoglalástörténetéhez ezek felhasználásával pótolhassa mindazt, ami e tekintetben az ismereteiből hiányzott.

¹¹ A *Velek*–Péter püspök családtörténetét BENKŐ önálló kötetben, munkája harmadik részeként kívánta volna tárgyalni (2009: 41).

¹² Némelyek ezt a sokat idézett gesztabeli kitételét úgy értelmezik, hogy az nem személyre, hanem „valamire”, esetleg konkrétan valamely egyházi intézményre vonatkozatható. Az első ízben VÉKONY GÁBOR által felvetett ötletet (1991: 359) FEHÉRTÓI KATALIN karolta fel, és további elképzeléseket épített rá, az egyházi intézményben a tordai monostort fedezve fel (1993: 327). Erről a későbbiekben még ejtünk érintőlegesen néhány szót.

Saját korának valós tényei biztosítottak ugyanis igazolást, hitelesítő valóságtartalmat leírásának (lásd ehhez BENKŐ 1998a: 12–13). Az a tétel, hogy *Anonymus személynévadási gyakorlatának* kulcseleme volt a helynévből való személynévalkotás, s ez a módszer nem csupán nagy mennyiségű névszükségletének a kielégítésére szolgált, hanem egyúttal a személynevei számára hitelességet is biztosított, már-már közhelyszámba megy az Anonymus-irodalomban (vö. pl. BENKŐ 1998a: 13, 25, 1994: 135, 1996: 239, 241–245; GYÖRFFY 1948: 22, 1996b: 201 stb.).¹³ Persze a helynévi „alapozás” mellett figyelembe vett az ő korából ismert személyneveket, nemzetségneveket is, olykor még a honfoglaláskori ősökre utaló érdekbeli, birtokigazolók stb. célzattal is (BENKŐ 1998a: 26–27). BENKŐ szerint olyan tudatos, névtársításokra alapozott, átgondolt koncepció volt ez P mester részéről, amelynek célja az lehetett, hogy saját korának ismert névanyagát „az élő nyelv erejével vetítse vissza a múltba akkori személyek és események igazolására” (1996: 244). Ezt pedig azzal igyekezett elérni, hogy „sohasem merő kitalálással, saját maga alkotta nyelvi konstrukciókkal operált, hanem személyneveit már adott, létező nyelvi-névi alapokból építette fel” (BENKŐ 1996: 239).

Ezen a ponton pedig el is érkeztünk a Velek-kérdés ingoványos talajára, s ebbe ismét csak nem lenne kívánatos — egyelőre legalábbis — a szükségesnél jobban belemerülni. Így inkább csak érintőlegesen utalok arra, hogy Anonymus kortársai között II. András 1225. évi oklevele alapján valóban ismerünk egy bizonyos *Velek dux*-ot, akinek a lánya ugyanezen oklevél szerint II. András rokonának, Bors comesnek a felesége; vö. 1225: post mortem uxoris comitis B(ors) filie ducis Velek; Ego Anna, Vxor Bors Comitiss (SoprOkl. 1: 15). Arra, ami mindebből a szakembereket leginkább foglalkoztatta, hogy tudniillik Velek és Bors is milyen kitüntetett szerephez jutottak a gesztában, s ebből milyen családi kötöttségekre, érdekvizonyokra gyanakodhatunk esetleg magával P mesterrel kapcsolatban, nem kívánok kitérni (de lásd ehhez az ide vonatkozó igen gazdag irodalomból pl. HORVÁTH 1966: 48; GYÖRFFY 1948: 120, 1970a: 12, 1988: 40; FEHÉRTÓI 1993: 319–328; BENKŐ 2003b: 60–61, 2003c: 145 stb.). Arról azonban, hogy milyen nehézségek adódnak kifejezetten nyelvészeti vonatkozásokban, ha *Velek* vezér nevének feltehető tulajdonnévi „alapjára” építünk, rövidesen még szólok.

4.2. A gesztabeli személynév *Velec* ~ *Veluc* ~ *Ueluc* ~ *Veluquio* [lat. dat.] előfordulásainak *o l v a s a t a* többnyire egységes megítélés alá esik az Anonymus-szakirodalomban: [*velek* ~ *velük*] (lásd pl. PAIS 1926: 148, 1975: 170), legfeljebb a második szótagbeli magánhangzó minőségét illetően vannak ettől el-

¹³ BENKŐ szerint az sem elképzelhetetlen, hogy a magyar névtanban általános magyarázati elv-vé vált nézetnek, miszerint a helynév – pusztán személynév korrelációban mindig a személynév az elsődleges, szerepe volt az anonymusi magyarázatoknak, sőt ez lehetett a fő megszilárdító tényezője (1994: 136).

térő javaslatok. A hangsúlytalan szótagbeli *ö*-zéssel összefüggésben BENKŐ LORÁND például [*velék ~ velök*] olvasatot ad meg a geszta adataihoz (2003a: 157, lásd még 1996: 229 is). Az előbb tárgyalt *Hulec* analógiáját tekintetbe véve, illetve látva, hogy Anonymusnál a *c* jel olykor *γ/χ* hangértéket takar, elvileg a [*velēγ ~ velöγ*] hangzásra is gyanakodhatnánk, ám a személynévvel kapcsolatba hozható tulajdonnévi formák hangalakja alapján ez látszólag fölösleges hangtörténeti „túlkapás”-nak minősülhetne. Mindazonáltal annak a lehetőségét, hogy esetleg mégis érdemes efféle variánssal is számolni, és a mások által említett tulajdonnévi megfelelések mellett további névformákat is ide kapcsolni, nem feltétlenül zárom ki.

4.3. Előbb azonban lássuk a gesztabeli *Velek* névbokrát! *Velek* vezér a geszta egyik legtöbbet szereplő alakja, aki — amint arra fentebb utaltam — nem történelmi és nem krónikai személy (BENKŐ 1998a: 19), hanem Anonymus által kitalált alak. A nevével az eddigiekben valamilyen módon kapcsolatba hozott *s z e m é l y - é s h e l y n e v e k e t* az alábbi ábra foglalja össze (3. ábra).¹⁴

Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
		személynevek	helynevek	
<i>Velec, Veluc, Uueluc, Veluquio</i> [velék ~ velök] [? velēγ ~ velöγ]	—	1225: <i>Welek dux</i>	1406: <i>Welegeh</i>	<i>Velege</i>
		1270: <i>Welek</i>	1475: <i>Welege</i>	
		1266: <i>Welk</i>		
		1303: <i>Velyek</i>	1430: <i>Weleke</i>	<i>Nagyveleg</i>
		1202–3/1500 k: <i>Vilek</i>	1437: <i>Veleg</i>	
			1260/1346: <i>Welk</i>	<i>Vők</i>
			1270/1275: <i>Velek</i>	
			1479: <i>Welekhaza</i>	
			1495: <i>Elek</i>	<i>Elek</i>
			<i>Vlk; Valk; Velich; Vilc; Vilik...</i>	1395: <i>Elekfalua</i> 1399: <i>Elege</i>

3. ábra. A *Velek* személynév feltételezhető kapcsolatrendszere

Már is leszögezhetjük, hogy a fenti okleveles személy- és helynévi, valamint mai névrendszerbeli adatok között alig találunk olyat, amelynek a kapcsolata az

¹⁴ Az itt közölt adatok forrásai: ÁSz. 820–821; FNESz.; PAIS 1928: 94; Adatok 1: 70; KÁLMÁN 1980: 75; FEHÉRTÓI 1993: 324; BENKŐ 1996: 242, 1998a: 19, 23, SLÍZ 2011: 495, 500 stb.

anonymusi *Velek* személynévvel ne lenne legalábbis megkérdőjelezhető. A helynevek egy jó része olyan vidéken fekszik, ahol Anonymus *Velek* vezére megfordul: ilyen például az egykori Zaránd (majd Arad) megye területén, Aradtól Ny-ra lévő *Elek* település (1495, 1508: *Elek*, Cs. 1: 730), de ilyen a Fejér megyei, Veszprémtől Ny-ra fekvő *Nagyveleg* is (1228/1434: *Velgh*, 1230: *Welg*, 1430: *Weleke*, 1437: *Veleg* stb., Gy. 2: 414, Cs. 3: 356), ami pedig *Ósi*, *Öskü* és az egykori *Szalók* településektől alig 25 km-re esik, ami azért lényeges, mert Anonymus *Velek* vezért rendszerint együtt szerepelteti *Ósbő*-vel, *Ósbő* apjával, *Szalók*-kal, *Ósé*-vel, s ezek az elnevezések már pusztán közelségükben is „az anonymusi *Ósbő* és *Velek* kapcsolatának egyik magyarázatát nyújthatják” (PAIS 1928: 94–95, az efféle tulajdonnévcsonomókra lásd még SZILÁGYI 1947: 198–199, GYÖRFFY 1988: 14–15, BENKŐ 1996: 246, 1998a: 19, 23, 2003b: 43, 61 stb.). Ezt látva véli úgy aztán BENKŐ LORÁND, hogy az e „helynévi csoport területére eső *Veleg* helység is alapul szolgálhatott P mesternek a *Velek* személynév megalkotásához”, amely személynévet így esetleg két helynévhez is hozzákötötte (tudniillik *Veleg* mellett *Elek*hez is, vö. 1998a: 23). A további itt szereplő helynevek pedig ugyan másutt vannak, de bizonyára a fentiekhez való hasonlóságuk alapján keveredtek *Velek* vezér nevével kapcsolatba.

Mielőtt ennek az eljárásnak a módszertani buktatóit sorra vennénk, tekintsük át, miféle problémák adódnak magukkal az itt szereplő helynévformákkal! Ahogyan korábban utaltam rá, ezeknek a neveknek a *Velek* személynévvel való etimológiai összefüggése kérdéses. Az *-é* birtokjellel való névalkotás¹⁵ feltételezése a háromszótagú névformák kapcsán morfológiai szempontból, illetőleg a név végén (vagy a *Veleke* ~ *Velege* esetében a név belsejében) a *k* ~ *g* váltakozás hangtörténetileg éppenséggel elképzelhető csakúgy, mint a szókezdő *v* elmaradása palatális magánhangzó előtt (*Velek* > *Elek*),¹⁶ az azonban feltűnő, hogy ezek a hangalaki ingadozások a helynevek feltételezett személynévi *Velek* alapszavára — úgy tűnik legalábbis — nem jellemzőek.¹⁷ FEHÉRTÓI KATALIN megítélése szerint a Vas és Valkó megyei *Elekfalva*-nak és a Zaránd megyei *Elek*-nek „természetesen nincs köze” a *Velek* személynévhez, ahogyan az *Elege* helynév is sokkal valószínűbben származtatható egy *Ilega* személynévből (vö.

¹⁵ Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről a régi magyar nyelvben én magam tettem közzé nemrégiben egy tanulmányt bemutatva e névstruktúra és névalkotási mód egyáltalán nem ritka voltát (TÓTH 2010).

¹⁶ A *Veleke* ~ *Velege* formákban „birtokost jelölő, nagyon régies *-e* képzőt” feltételez BENKŐ LORÁND (2003d: 129), ugyanő a szóvégi *k* ~ *g* viszonyát a zöngés–zöngétlen megfeleléssel értelmezi (1998a: 23), a szókezdő *v* elmaradásának lehetősége pedig többek írásában is felmerül (vö. pl. PAIS 1926: 148, 1975: 170–171, SÓLYOM 1966: 66, BENKŐ 1998a: 19).

¹⁷ A nagyszámú *Elek* személynévi formák (ÁSz., SLÍZ 2011: 120) vélhetően nem a *Velek* személynévvel lehetnek kapcsolatban, hanem a latin *Alexius* magyar megfelelőinek tekinthetők, ahogyan az *Elek* településnevek zömének alapszava is minden bizonnyal ez a névforma lehet (vö. Adatok 1: 69, FEHÉRTÓI 1993: 323).

1213/1550: *Ilega*, ÁSz. 411). A Fejér megyei *Nagyveleg*, a burgenlandi *Velegeh*, a Pest megyei *Velek silva* és a Zala megyei *Welekhaza* helyneveket viszont — az indoklást mellőzve ugyan, de — valóban kapcsolatba hozhatónak tartja a *Velek* személynévvel (1993: 323). A magam részéről az első kettőről sem vagyok egészen meggyőződve tekintve, hogy a települések nevének adatsorában egyetlen tényleges *Velek* forma sem ismeretes.

Megítélésem szerint tehát az *Elek*, *Veleg*, *Veleke* stb. helynevek nem feltétlenül állnak összefüggésben a *Velek* személynévvel, és talán nyelvtörténészeinkben sem okvetlenül vetődött volna fel ez a lehetőség, ha nem olvasták volna Anonymus gesztáját benne azzal a *Velek* vezérrel, aki a történetben megfordul a későbbi-mai *Veleg*, illetve *Elek* települések vidékén (anélkül persze, hogy ezeket a helyneveket Anonymus említene, ám ez a fajta „ravaszabb korreláció” valóban P mester kedvelt módszerei közé tartozik, lásd ehhez és általában az anonymusi személynév–helynév korrelációk típusaihoz BENKŐ 1996: 241, 244, 1998a: 13–14, 18–24).¹⁸ Csakhogy ezek a településnevek, ahogyan a fent említettek egyike sem adatolható Anonymus korából, sőt még csak a 13. század első feléből sem. Ettől persze egyik-másik még létezhetett éppen a korszakban, de ezt adatokkal igazolni — s így a geszta személynévének feltételezett helynévi alapját megtámasztani — nem tudjuk. De ha még föl is tesszük, hogy álltak ezek a települések Anonymus korában, a vezérnév–helynév korreláció kapcsán valószínűleg akkor is elég csupán arra gondolnunk, hogy azáltal, hogy P mester az adott cselekmény leírását oda vitte, ahol a tájban ott volt a *Velek* névéhez hasonló konkrét helynév, „a hitelesítő funkció már működhetett”. És ahogyan a szakirodalom általános érvénnyel gondolja: ezt a módszert aztán P mester eszköznek használta nem csupán a története hitelesítésére (ami nyilván szintén fontos törekvése kellett, hogy legyen), hanem főképpen a nemzetségi, családi birtokjognak az írásbeliség szintjére vitt igazolására (BENKŐ 1996: 244).¹⁹ Nem az *Elek*, *Veleg* típusú helynevek szolgáltatták tehát neki az alapot *Velek* vezér alakjának megformálásához (már csak azért sem, mert ezek talán meg sem voltak még a korban), hanem szinte bizonyosan a saját kortársaként élő, valós személy: az 1225. évi oklevélben is említett *Velek dux*. *Velek dux* személye mint *Velek* vezér „modellje” több ízben is fölmerült a szakirodalomban, igen gyakran P mester családtörténetéhez kapcsolva, köztük rokoni viszonyokat feltételezve (lásd ehhez pl. HORVÁTH 1966: 48–49, BENKŐ 2003b: 60–61, 2003c: 145, 2009: 29, 41, 93; némi-

¹⁸ Maga BENKŐ LORÁND utal ugyanakkor arra, hogy sohasem lehetünk teljesen biztosak abban, vajon P mester is úgy gondolta-e ezeket a kapcsolatokat, korrelációkat, ahogyan mi azt esetleg neki tulajdonítjuk (1998b: 38). Ennek ellenére BENKŐ is szívesen „gondolkodott” Anonymus fejével.

¹⁹ Persze mindez csakis akkor érvényes megállapítás, ha ezeken a vidékeken valóban adva volt a *Veleg*, *Elek* helynév P mester hitelesítő igyekezete számára.

leg másként, a rokoni szálakat nem erőltetve: GYÖRFFY 1948: 120, 1970a: 12, 1988: 108).

4.4. A fentiekből módszertani tekintetben az a tanulság adódik, hogy pusztán annak analógiájára, hogy P mester előszeretettel alkotta meg honfoglalástörténete szereplőinek nevét saját korának helyneveit felhasználva, ezt a módszert nem szabad abszolutizálni, s legalább olyan megalapozottsággal érdemes a kortársai között szétnézni, ha alakjainak mintáit kutatjuk. Az persze más kérdés, hogy a nyelvészeti vizsgálatoknak (sőt tágabban: a tudományos kutatásoknak) vajon célszerű-e olyan feltevésekbe bocsátkozniuk, amelyek igazolására — a dolog természetéből adódóan — semmi esélyük sincs. Megítélésem szerint a nyelvészeti vizsgálatoknak Anonymus munkája kapcsán sem célravezető — legyen bármekkora is a kísértés — még csak föltenni sem efféle kérdéseket.

4.5. A helynévi „megfelelők” mellett a személynévi formák sem egészen problémamentesek, de ennek megvilágításához előzetesen látnunk kell a *Velek* személynév etimológiáját. A *Velek*-irodalomban — annak gazdag, sokszínű volta ellenére — nyelvi kérdések igen szórványosan kerülnek elő: még csak a név etimológiáját sem firtatták különösebben, inkább csak néhány mondatnyi felvetésként fogalmazódott meg egy-egy javaslat, majd mások — hol kisebb, hol nagyobb meggyőződéssel — azt vagy elfogadták, vagy elvetették. Minthogy a szakirodalomban a személynévhez az eddigiekben adott magyarázatokat legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN a teljesség igényével összefoglalta (1993: 319–323), e helyütt ismét csak a főbb sarokpontokra kívánok utalni, illetve jellem azokat a nehézségeket, amelyek e magyarázatok némelyikével szemben felmerülhetnek.

A személynév etimológiai megfejtéseként a török származtatás mellett (vö. PAIS, SRH. 1: 60)²⁰ a szláv magyarázat is igen korán fölvetődött, ám MOÓR ELEMÉR etimológiáját, amely a szláv *Velik* ~ *Velek* (< *Veslav*) személynévvel hozta összefüggésben a magyar *Velek* személynévet (1929: 64), MELICH JÁNOS nagy indulattal söpörte félre (1929: 245). Részben nyilván az ő tekintélyének is köszönhető, hogy a „kényszerű” török származtatás mellett a személynév szláv nyelvből való magyarázata majd csak jóval később, KISS LAJOS szótárában került ismét elő (FNESz. *Nagyveleg*). Pedig ez a megfelelés tökéletesnek látszik, mégpedig nemcsak amiatt, hogy a honfoglalás utáni évszázadokban a magyarba nagy számban kerültek be szláv nyelvi elemek, közte személy- és helynevek is, hanem az is erősítheti a származtatás helytálló voltát, hogy a feltételezett szláv

²⁰ PAIS DEZSŐ a *Velek* személynév előzményeként egy török méltóságnevet jelölt meg, amely a török *bäl* ~ *bil* 'tud, ismer' ige *bälük* származékából való, s a szókezdő *b* ~ *v* (vagy még valószínűbben *β*) váltakozás magyarázataképpen olyan analógiákra hivatkozik, mint pl. a *Bela* ~ *Vela* személynév (SRH. 1: 60). A *Velek* személynévnek a PAIS által kifejtett a török etimológiáját mások is elfogadták (lásd pl. HORVÁTH 1966: 279).

előzmény hangalakja teljesen megegyezik a magyar névformáéval. A MOÓR ELEMÉR–KISS LAJOS-féle magyarázat mellé legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN ajánlott egy másik szláv etimológiát: meggyőződése szerint a magyar *Velek* személynév a szláv *Vlk* 'farkas' személynévvvel tartozik össze, amelynek a magyarban — a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása során — nemcsak veláris (pl. *Valk*, *Volk*), hanem palatális változatai is kialakultak (*Velk*, *Vilk*, *Vilik*, *Velik*, *Velek* stb.) (1993: 323).²¹ FEHÉRTÓI érvei között vannak valóban nyomósak is: az például, hogy ugyanazon személy megjelölésében találunk az oklevelekben ingadozást a különböző alakok (*Vlk*, *Velk*, *Velek*) használatában,²² feltétlenül ezek közé tartozik.

FEHÉRTÓI KATALIN írásának a *Velek*-etimológia kérdésén túl igen fontos tanulsága van általában az Anonymus-kutatások vonatkozásában is. Még az ilyen, látszólag szintisztán nyelvi kérdéseket a középpontba állító vizsgálatok sem feltétlenül azzal az elsődleges szándékkal készülnek ugyanis, hogy az adott nyelvi elemről új ismeretekkel szolgáljanak, hanem sokkal inkább azzal a céllal, hogy az Anonymus-kirakóshoz tegyenek hozzá új mozaikdarabkákat. Ezt a szándékot egyértelműen jelzi FEHÉRTÓinak az a mondata, amely azt hangsúlyozza, hogy végső soron akár közömbös is lehet, hogy melyik szláv személynévből magyarázzuk a magyar *Velek* névformát, az ok, ami miatt mégis ragaszkodik a *Vlk*-ből való származtatáshoz az, hogy ezáltal „egy lépéssel közelebb juthatnánk az Anonymus Gestájából jól ismert *Velek* és *Turda* (*Torda*) nevekkal felruházott szereplők kilétének megfejtéséhez” (1993: 324). Vagyis: ismét a korábban említett Anonymus-talány az, ami vezette a neves személynévkutató tollát akkor, amikor egy valóban nyelvi természetű kérdésből kiindulva teóriát állított fel — végső soron — P mester kilétével kapcsolatban. Még az sem elképzelhetetlen, hogy előbb alakult ki a teória egy konkrét okleveles adat láttán, és arra épült föl aztán — mintegy a teória megalapozásaképpen — maga az etimológiai magyarázat.

FEHÉRTÓI KATALIN figyelmét ugyanis a Várad Regestrumnak az a részlete ragadta meg, amelyben arról esik szó, hogy a Békés megyei tordai monostor kegyura, egy bizonyos *Wilc* a rokonával, *Petrus*-szal együtt esküt tett a monostornak az Apátiba való jobbágyai ellen indított perben (1221/1550: Abbas autem de supradicta ecclesia et *Wilc*, patronus ecclesiae eiusdem, cum *Petro* cognato *Vilc* dixerunt, quod ioubagiones essent *monasterii Tordensis* inseparibiles” (FEHÉRTÓI 1993: 326). FEHÉRTÓI *Wilc* ~ *Vilc* tordai kegyúrban a geszta *Velek* vezé-

²¹ Ezeket a névváltozatokat — az összetartozás egyértelmű jelzéseként — FEHÉRTÓI az ÁSz.-ban is egyazon szócikkben tárgyalja (820–821).

²² A Hont-Pázmány nemzetséghez tartozó Lampert fiait például ekképpen említik az oklevelek: 1266/1274: *Petro*, *Nicolao* et *Wlk* filys comitis Lamperti; 1290: *Welk* et *Alexandrum* filium suum *Alexander* filius *Welk* ... de genere Hunthpaznan; 1303: In comitatu Huntiensi existentis, terris seu possessionibus *Alexandri* filii *Velek*, *Zelche* nominate (FEHÉRTÓI 1993: 325, további hasonló példákat is idéz: 323–324).

rének mintáját ismeri fel, s a már idézett anonymusi szövegrészt (*Velec a cuius progenie Turda episcopus descendit*) — VÉKONY GÁBOR ötletén elindulva — a következőképpen értelmezi: „*Wilc* patrónus »ivadéka, leszármazottja« volt a *tordai monostor*”. A kegyúr *Petrus* nevű rokona pedig akár maga P mester is lehetett (i. m. 327). A továbbiakban aztán erre az elképzelésre egész sor hipotézisláncolat épül fel kezdve onnan, hogy miért is rejtőzködik P mester a gesztában, mi áll a háttérben a Békés megyei helyismeretnek, egész odáig, hogy mi a magyarázata a sok hasonlóságnak a geszta és a Várad Regestrum hangállapota között stb. (i. m. 327–328). Az ötletét FEHÉRTÓI KATALIN nyelvészek és történészek figyelmébe ajánlotta, s a felhívása valójában el is jutott a célközönséghez, minthogy a szakma reakcióját, legalábbis történészi oldalról kiváltotta. A válaszként GYÖRFFY GYÖRGY tollából született tanulmány külön érdekessége azonban — és ez ismétcsak tökéletesen illeszkedik az Anonymus-kutatások pszichológiájába —, hogy a FEHÉRTÓI által javasolt etimológiát egyáltalán nem érintette, csupán azt cáfolta meg — az európai hivataltörténet és írásbeliség egyházi és világi vonatkozásait hívva segítségül —, hogy miért nem lehet azonos *Velek* vezér a VR.-beli *Vilc* ~ *Wilc* nevű személlyel (1994: 318–319). Maga az etimológiai javaslat azonban lényegében visszhang nélkül maradt. A *Velek* személynévvel kapcsolatba hozható névformák között azért is gondolom bizonytalan státusúaknak a *Vlk*, *Valk*, *Vilk*, *Velk* típusú személynéveket, mert noha egyáltalán nem lehet kizárni, hogy a *Velek* valóban a szláv *Vlk* személynévvel tartozik össze (az egyazon személy nevében megfigyelhető váltakozások ezt mindenképpen támogatják), legalább ugyanilyen esélyekkel vehető számba a MOÓR ELEMÉR felvetette *Velek* ~ *Velik* szláv előzmény is.

5. Végezetül pedig arra a kérdésre kellene választ adnunk, hogy nem lehetséges-e valamiféle etimológiai kapcsolat a korábban tárgyalt *Üley* és a most bemutatott *Velek* személynévek között? Vagy másképpen fogalmazva: nem lehetséges-e, hogy a *Velek* valójában szintén az *Üley* személynév hangalaki variánsa annak minden etimológiai következményével együtt?

Hangtörténetileg ez a megfelelés kétségtelenül magyarázható.

a) A szóvégi *k* ~ *γ* különbsége — amint azt az *Ülek* ~ *Üley* tárgyalásakor láthattuk — nem okoz nehézséget.

b) A gesztabeli *Velec* ~ *Veluc* lejegyzésekben ráadásul a *c* jel — csakúgy, mint a *Hulec* esetében — akár *γ* hangértékben is állhat, vagyis a név *vel̥γ* ~ *vel̥l̥γ* hangzása mégiscsak feltételezhető. Ez esetben pedig, minthogy a *γ* névvég szokványos változása a vokalizáció, valamiféle *Vel(l)ő* hangalak létrejötte volna várható.

c) Ami pedig a szó elejének eltérését illeti, magánhangzós szó- és névkezdet elé a *v* bekerülése egyáltalán nem szokatlan jelenség. A *v* efféle — elsősorban nyilván fonetikai-fonológiai tulajdonságainak köszönhető — „mozgékonyágát”

a nyelvtörténetben és a mai nyelvjárásokban, illetőleg tulajdonnévi és köznévi példákon egyaránt tapasztalhatjuk: a minket most főként érdeklő szókezdő pozícióra és kifejezetten palatális lexémákra vonatkozóan lásd pl. *Émén ~ Vémén(d)* hn. (FNESz.), *Edelin ~ Vedelin, Ilemmer ~ Velemmer, Itemer ~ Vetemer* szn. (ÁSz.), *elegyedik ~ velegyedik, üres ~ viüres, ördögös ~ vördögös* (ÚMTsz.) stb. (a jelenségről részletesen lásd TÓTH 2007: 322).

Mindezzel persze nem azt akarom állítani, hogy a *Velek* etimológiailag biztosan azonos az *Üley* személynévvel, pusztán azt jelzem, hogy a hangtörténet oldaláról nézve ezt az eshetőséget sem lehet kizárni. Az anonymusi *Üley* személynév kapcsolatrendszerét ábrázolva szerepeltettem egy névalakot anélkül, hogy ezidáig erről szót ejtettünk volna: a mai névrendszer *Vüllő(-hegy)* névformáját (lásd az 1. ábrán). Ez az alak pedig csaknem tökéletes mása annak a kikövetkeztetett *Vel(l)ő*-nek, amely a *Veley* névből a névvégi spiráns vokalizációjával alakulna. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a *Vüllő* helynév tulajdonképpen az a névforma, amely máig őrzi a kapcsolatot az egykori *Üley* és *Velek* tulajdonnévek között.

Mindazonáltal azzal is érdemes számolnunk, hogy amennyiben nincs etimológiai összefüggés az itt tárgyalt személynévek között, abban az esetben is előfordulhat, hogy a neveket — egymástól függetlenül — érő hangváltozási folyamatok eredményeként alakjaik „egybecsúsztak”.

6. Ha a névbokor esetleges elemeit ilyen nézőpontból, azaz a hangtörténet oldaláról tesszük mérlegre, akkor a geszta még egy további személynévét is a csoport tagjai közé emelhetjük. Álmos vezér apjaként szerepel a gesztában *Vgek ~ Ugek*,²³ aki Mágóg király nemzetségéből származó igen nemes vezére Szkítiának (PAIS 1926: 22, 25, 30, 31, 146, 1975: 169–170). A gesztabeli névalak olvasata a szakmunkák alapján [*ügyek ~ üdzsek*]. A név etimológiájaként török és magyar származtatást egyaránt találunk (VESZPRÉMY–KRISTÓ 1995: 281, Adatok 1: 42), s közülük a magyar eredeztetés, a régi *igy ~ ügy ~ egy* ’szent, jó, tiszteletre méltó’ szó *-k* vagy *-g* kicsinyítő képzős származékaként való felfogása vált általánosan elfogadottá (vö. PAIS 1926: 146, 1975: 169–170; BENKŐ 1998b: 29, 2003a: 155, 2009: 23). Valószínűleg költött név, a magyar őstörténet mondai alakjai közé tartozik, „P. mester az apához illő jelentésű nevet korábbi forrásból meríthette, de közvetlenül Álmos apjává tétele saját ötletének látszik”, hacsak nem tévesztett, illetve más élő hagyomány zavarta meg (BENKŐ 2009: 23). Szótörténeti, hangtörténeti és alaktani szempontból egyaránt kevésbé valószínű a személynévnek a török *öge, üge* ’bölc, tapasztalt ember; miniszter’ lexémából való származtatása (ez egyébiránt a török hierarchiában a gyulának felel meg), amelyhez e felfogás szerint a magyarban járult a kicsinyítő szerepű *-k* képző (a felvetés-

²³ Kézai Simon gesztája (*Vger*) és a 14. századi krónikakompozíció (*Vgeg, Ugeg, Ugek*) szerint *Ügyek* Álmos nagyapja; e történeti munkákban Álmos apjaként Elődöt találjuk.

hez vö. GOMBOCZ 1926: 8–10; GYÖRFFY 1948: 40–41, 1959: 82–83; a felvetés ellen pedig NÉMETH 1930/1991: 275; BENKŐ 1998b: 29).

A személynév a későbbi okleveles forrásokban is előfordul: 1327: *Vgech* (JAKUBOVICH 1914: 428), bár BENKŐ szerint ez inkább ugyanazon etimon más (bizonyára *-cs*) képzős származékának tekinthető (1998b: 29). A helynévi folytatást talán az *Egyek*-féle helynevek egyik-másikában fedezhetjük fel (FNESz., Adatok 1: 42).

Különösebb kifejtés nélkül, pusztán lehetőségként fogalmazom meg azt az elképzelésemet, miszerint az Álmos apjaként szereplő *Ügyek* személynév esetleg ugyancsak kapcsolatban állhat az Árpád (vagy Álmos) nagybátyjának nevéként említett *Üley* személynévvel, akik között tehát vagy testvéri kapcsolat van (mint azt pl. VESZPRÉMY LÁSZLÓ véli; vö. 1999: 14, 55), vagy pedig apa–fiú kapcsolat (ahogyan azt pl. PAIS DEZSŐ gondolja; vö. 1926: 120, 1975: 151). Hangtörténetileg ez az összefüggés reálisan felvethető, minthogy az eddig látottakon túl pusztán az intervokalikus helyzetű *l ~ gy* viszonya szorul magyarázatra. Az *l* palatalizációja, majd affrikációja (*l > l' > dzs*) pedig ezt az eltérést világossá teszi.²⁴ A névbokor tagjai között pedig a palatális szóbeljei *l'* hangra találunk is biztos adatokat az ómagyar korból: 1303: *Velyek* szn. (Hont m., A. 1: 71, vö. SLÍZ 2011: 495).

7. Anonymus gesztájának nyelvészeti vizsgálata kapcsán hangsúlyozta nemrégiben BENKŐ LORÁND, hogy a kutatás eredményességének „sokáig erős hátráltatója volt, hogy a gesztában felvetődő kérdésekre többnyire a mű szövegén kívül, külső tényezők fürkészésével, illetőleg ezeknek a geszta szövegére történő rávetítésével keresték a válaszokat”, s ebben a tekintetben az újabb idők filológija, főleg történettudománya hoz fordulatot azzal, hogy kutatói „főként a mű szövegét, annak belső összefüggéseit állították a vizsgálat előterébe, s az innen leszűrt tartalmat, adottságokat szembesítették mindenekelőtt a Magiszter korának [...] történeti valóságával” (2009: 15). BENKŐ szerint márpedig éppen ez az „egyedül célravezető szemlélet” (i. h.). Mindezzel egyetértve azt is kiemelendőnek gondolom azonban, hogy ennek a módszernek, szemléletnek megvan a maga veszélye is, az tudniillik, hogy a geszta szövegéből kiindulónan megfogalmazott valóban nyelvi természetű kérdések mégiscsak elsikkadnak a mögöttes tartalom, az Anonymus-talányok felfejtésének kísérletei mögött. Kitűnően példázza ezt a helyzetet FEHÉRTÓI KATALIN kérdésfelvetése és arra adott saját válasza *Velek* ügyében.

TÓTH VALÉRIA

²⁴ Ugyanílyen változási folyamatot látunk például a *létige gy-s* tövének kialakulása kapcsán is: *βol-* > *βol'* > *βodzš*.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ GYULA (1973, 1974): *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1–2. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historica 44., 48. Szeged.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1944): A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (1994): Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–137.
- BENKŐ LORÁND (1996): Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND (1998a): Helynév–személynév–történetes korrelációjának szerepe P. magister munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND (1998b): Anonymus beszélő személynevei. In: BENKŐ LORÁND: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28–39.
- BENKŐ LORÁND (2003a): Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND (2003b): Szabolcs vezér. Adalékok a Csák nemzetség történetéhez. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND (2003c): Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND (2003d): Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 124–132.
- BENKŐ LORÁND (2009): *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BERTA ÁRPÁD (1989): Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. *Keletkutatás 1989*: 3–17.
- BERTA ÁRPÁD (1991): Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények 92*: 3–39.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1993): Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. *Magyar Nyelv 89*: 319–328.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915a): *Árpádkori török személyneveink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915b): *Árpádkori török személyneveink 7*. *Magyar Nyelv 11*: 433–439.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926): Örs és Örkény. *Magyar Nyelv 22*: 6–12.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1950): *Hangtörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1948): *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1959): *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970a): Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények 74*: 1–13. Újraközlése: GYÖRFFY 1988: 28–52.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970b): A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő 97*: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977a): *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1988): *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1993): *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok*. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1994): Megjegyzés Turda püspökről. *Magyar Nyelv 90*: 317–319.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1996b): Anonymus Gesta Hungaroruma. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 193–213.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970): *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS ATTILA (2010): A *jo-/ju-* ~ *i-* váltakozás régi helyneveink tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 7–15.

- HOFFMANN ISTVÁN (1998): Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *Magyar Nyelvjárások* 35: 121–129.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Benkő Loránd: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kor tulajdonneveiről. *Magyar Nyelv* 100: 209–216.
- HORVÁTH JÁNOS (1966): P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 1–53, 261–282.
- JAKUBOVICH EMIL (1914): Nyelvtörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 10: 426–429.
- JAKUBOVICH EMIL (1925): Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. *Magyar Nyelv* 21: 25–38.
- KÁLMÁN BÉLA (1980): Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. *Magyar Nyelvjárások* 23: 58–95.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA (2003): Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KRISTÓ GYULA (2002): *Magyar historiográfia 1. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LIGETI LAJOS (1963): Gyarmat és jenő. In: BENKŐ LORÁND–LIGETI LAJOS–PAIS DEZSŐ szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230–239.
- LIGETI LAJOS (1979): Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75: 259–273.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS (1929): Zobor. *Magyar Nyelv* 25: 244–252.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972): *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MOÓR ELEMÉR (1929): Zur Siedlungsgeschichte der deutsch–ungarischen Sprachgrenze. *Ungarische Jahrbücher* 9: 41–67, 230–255.
- NÉMETH GYULA (1930/1991): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. Második, bővített kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
- NÉMETH PÉTER (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum.
- PAIS DEZSŐ (1926): *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- PAIS DEZSŐ (1928): Ösbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. *Magyar Nyelv* 24: 92–95, 169–175.
- PAIS DEZSŐ (1975): *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Magyar Helikon.

- SLÍZ MARIANN (2011): *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik Könyvkiadó.
- SÓLYOM KÁROLY (1966): Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 54–84.
- SoprOkI. = NAGY IMRE szerk. (1889–1891): *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. 1–2. Sopron.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arapadianae gestarum* 1–2. Budapest, 1937–1938.
- SZILÁGYI LORÁND (1947): P. magister forrásai és módszere. *Magyar Nyelv* 43: 117–127, 193–199, 246–253.
- TÓTH VALÉRIA (2007): Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 317–327.
- TÓTH VALÉRIA (2010): Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 17–32.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÉKONY GÁBOR (1991): Anonymus kora és korhűsége. *Életünk* 29: 58–73, 135–158, 263–275, 355–375.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1999): *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források*. Fordította: VESZPRÉMY LÁSZLÓ–BOLLÓK JÁNOS. Utószó és jegyzetek: VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, Osiris Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ–KRISTÓ GYULA (1995): Anonymus (fordította: V. L., gondozta: K. Gy.). In: KRISTÓ GYULA szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 277–347.
- VIRÁGH RÓZSA (1931): *Magyar helységnevek eredete*. Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó.
- WERTNER MÓR (1905): Üllő. *Magyar Nyelv* 1: 326–327.
- ZIMONYI ISTVÁN (1983): Megjegyzések Ölbő tulajdonneveink etimológiájához. *Magyar Nyelv* 79: 198–200.
- ZSOLDOS ATTILA (1996): Nemzetségek és honfoglalók. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 176–194.